

ЕВОЛЮЦІЯ ВЧЕННЯ ПРО СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВІСТИЦІ І ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

Христіанінова Р. О.

ВСТУП

Поняття про підрядні речення в східнослов'янському мовознавстві введене в I половині XIX ст. в російських граматиках (О. Востоков, М. Греч), автори ж українських граматики, написаних у XIX ст., за свідченням І. Огієнка, складною (синтаксисом) займалися зовсім мало та йшли переважно за наукою російською¹.

Увагу до синтаксису загалом і до складнопідрядних речень зокрема спостерігаємо вже в українських граматиках початку ХХ ст., найпоказовішими з яких є «Грамматика руської мови» С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера (Відень, 1914 р.), «Грамматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці» В. Сімовича (Київ–Ляйпціг, 1919 р.), «Українська грамматика (для III і IV класу шкіл середніх)» Є. Тимченка (Київ, 1918 р.), «Українська грамматика для самонавчання» М. Левицького (Катеринослав–Ляйпціг, 1923 р.). Саме цей час можна визначити як період зародження теорії складнопідрядного речення в українському мовознавстві. У другій половині 20-их – 30-их роках інтерес до складнопідрядних речень певною мірою затихає, основна увага дослідників тепер зосереджена на описі функцій сполучників і сполучних слів між їхніми частинами (О. Синявський, С. Смеречинський). Активізується студіювання складнопідрядних речень у 40-их роках ХХ ст. Воно розвивається двома гілками – в українському вітчизняному мовознавстві (О. Вержбицький) і в лінгвістичних дослідженнях представників української діаспори (П. Ковалів, Ю. Шевельов). І ті, й ті продовжують вивчення складнопідрядних речень із позицій логіко-граматичного принципу.

---

¹ Огієнко І.І. Складня української мови. Ч. I. Вступ до вивчення складні. Жовква : Друкарня о. Василян, 1935. С. 30.

1. Зародження теорії складнопідрядного речення в українському мовознавстві початку ХХ ст.

Автори названих граматик, розглядаючи складні речення, протиставляють два їхні типи – складносурядні й складнопідрядні. Але на той час термінологійно ні ті, ні ті не були чітко визначені. Зокрема, складнопідрядні речення С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер називали «речення сполучені підрядно»², В. Сімович – нерівнорядними сполуками³, «нерівнорядно-зложеними реченнями», «спійнею речень»⁴, М. Левицький – «реченнями сполученими-залежними»⁵. Проте як основну ознаку складнопідрядних речень усі дослідники визначають нерівноправність предикативних частин, закріплюють це в термінах «головне речення» та «побічне речення»⁶ або «головне речення» та «додаткове речення»⁷: речення головне трактують як самостійне, а побічне – як «підрядне реченню головному або іншому реченню побічному, в котрім воно сповняє службу якогось члена речення»⁸, тому побічні речення «всі залежні від своїх головних речень»⁹, є їхніми частинами¹⁰, «бувають для головних

---

² Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Третє перероб. виданє. Відень, 1914. С. 113.

³ Сімович В.І. Практична граматики української мови. Раштат : Видання товариства «Український рух», 1918. С. 301, 307.

⁴ Сімович В.І. Граматики української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1921. С. 407.

⁵ Левицький М.П. Українська граматики для самонавчання. Вид. третє, випр. і доповн. Катеринослав–Ляйпціг, 1923. С. 172–183.

⁶ Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Граматики руської мови. Третє перероб. виданє. Відень, 1914. С. 114; Сімович В.І. Практична граматики української мови. Раштат : Видання товариства «Український рух», 1918. С. 302; Сімович В.І. Граматики української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1921. С. 408; Тимченко Є.К. Українська граматики (для III і IV класи шкіл середніх). Київ : Видавниче товариство «Криниця», 1918. С. 70.

⁷ Левицький М.П. Українська граматики для самонавчання. Вид. третє, випр. і доповн. Катеринослав–Ляйпціг, 1923. С. 172–183.

⁸ Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Граматики руської мови. Третє перероб. виданє. Відень, 1914. С. 114.

⁹ Сімович В.І. Практична граматики української мови. Раштат : Видання товариства «Український рух», 1918. С. 308.

¹⁰ Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Граматики руської мови. Третє перероб. виданє. Відень, 1914. С. 114; Сімович В.І. Граматики української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1921. С. 408.

речень присудками, підметами, предметами (додатками – Р. Х.), прислівниковими (обставинами – Р. Х.) та прикметниковими додатками (означеннями – Р. Х.), вони головні речення тільки доповняють»¹¹. Дослідники звертають увагу й на сполучні засоби між компонентами складнопідрядних речень¹². В. Сімович, Є. Тимченко, М. Левицький відзначають наявність у деяких типах складнопідрядних речень у головній частині співвідносних слів («відповідних» слів у головному реченні)¹³. У названих граматиках здійснено й перші спроби типології складнопідрядних речень.

С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер запропонували класифікацію складнопідрядних речень за двома параметрами: 1) розглядаючи підрядну частину як члена головної частини, «речення сполучені підрядно» вони поділили на «речення присудкові» («*Який настих, така й череда*»), «речення підметові» («*Хто робить, голий не ходить*»; «*Хто у світі не бував, той і дива не видав*»), «речення предметові» («*Не розумію, як із зернятка може стати дерево*», «*Хто щось знає, того й поважають*»), «речення прислівникові» («*Де тобі раді, там рідко бувай!*») і «речення прикметникові» («*Стежка, що йде до доброї криниці, утоптана*»)¹⁴; 2) з огляду на «зв'язь речень побічних з головними» визначили десять родів «речень побічних»: а) «відносні», приєднані відносними прислівниками й займенниками *котрий, який, чий, хто, що, чим, де, як, відки, куди* тощо; б) «питайні», поєднані з головними питальними займенниками й прислівниками; в) «висказові», приєднані

---

¹¹ Сімович В.І. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1921. С. 408.

¹² Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Третє перероб. видане. Відень, 1914. С. 119–121; Сімович В.І. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1921. С. 409–421; Тимченко Є.К. Українська граматика (для III і IV класи шкіл середніх). Київ : Видавниче товариство «Криниця», 1918. С. 118–126; Левицький М.П. Українська граматика для самонавчання. Вид. третє, випр. і доповн. Катеринослав–Ляйпціг, 1923. С. 172–183.

¹³ Сімович В.І. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1921. С. 414; Тимченко Є.К. Українська граматика (для III і IV класи шкіл середніх). Київ : Видавниче товариство «Криниця», 1918. С. 118–123; Левицький М.П. Українська граматика для самонавчання. Вид. третє, випр. і доповн. Катеринослав–Ляйпціг, 1923. С. 172–183.

¹⁴ Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Третє перероб. видане. Відень, 1914. С. 117–118.

сполучниками *що, наче, неначе, мов, немов, як, ніби, нібито, буцім;* г) наслідкові, поєднані з головними словами *що, так що, що аж,* г) «замірові» зі сполучниками *щоби, аби;* д) причинові зі сполучниками *бо; що; тому, що; ізза того, що;* е) «припустові» зі сполучниками *хоть, хотяй, хоч, хоча;* є) порівняльні зі сполучниками *як, мов, немов, наче, неначе, ніж, аніж, чим;* ж) часові зі сполучниками *як, доки, поки, заким, коли, скоро, тільки що;* з) умовні зі сполучниками *як, коли, наколи, сли*¹⁵.

В. Сімович так само пропонує поділ побічних речень на основі двох критеріїв: 1) за змістом, а саме «відповідно до того, **чим** побічне речення являється супроти головного»¹⁶, він, як і С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер, виокремив п'ять родів побічних: присудкові, підметові, предметові, прислівникові й прикметникові. Прислівникові речення вчений своєю чергою поділяє на місцеві, часові, способові (з-поміж них виділяє чисто-способові, порівняльні й наслідкові), причинові, намірові, умовні й допустові; 2) за формою виділяє: а) відносні (ті, що починаються «відносними заіменниками (*той, що; той, котрий; той, хто*) або відносними частицями (*там, де; туди, куди; тим, чим*)»), зазначаючи, що відносні речення щодо змісту можуть бути присудкові, підметові, предметові, прислівникові й прикметникові; б) «питайні» («коли ті самі заіменники та частинці вводять речення в питайному значінні»), за змістом вони можуть бути підметові, предметові, прислівникові й прикметникові; в) сполучникові (ті, що починаються сполучниками). З-поміж сполучникових називає часові, порівняльні, наслідкові, причинові, намірові, умовні, допустові й відзначає, що всі вони за змістом є прислівниковими, «бо являються прислівниковими додатками». Водночас дослідник акцентує на сполучникових побічних реченнях, що пояснюють у головних слова *казати, говорити, міркувати, думати, розповідати, нагадувати, згадувати, чувати, чутка, поголоска, правда* тощо, називає їх «висказовими» й наголошує, що «висказові речення бувають найчастіше предметові, але можуть бути ще і прикметникові та підметові»¹⁷.

---

¹⁵ Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Третє перероб. виданє. Відень, 1914. С. 120–121.

¹⁶ Сімович В.І. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1921. С. 409.

¹⁷ Там само. С. 409–421.

Натомість Є. Тимченко пропонує дещо відмінну від розглянутих вище класифікацію. Він виокремлює три «роди» побічних речень – речівникові, прикметникові й прислівникові¹⁸. До речівникових зараховує речення, «що творять підмет або предмет до присудка (дієслова)» або вживані «в приложенні з речівником» чи «речівниковим займенником головного речення» («Факт, що він голосовав проти своєї партії, добре відомий»; «Те й буде, що вже було»). Учений зазначає, що речівникові побічні речення можуть у головному реченні заступати підмет («Що він слабкий, не може бути заперечено»), предмет («Я чув, що він слабкий»), присудковий речівник (іменну частину складеного іменного присудка – *Р. Х.* «Чоловік без волі – що кінь на припоні»)¹⁹. До прикметникових Є. Тимченко уналежнює побічні речення, які залежать від речівника або його заступника в головному реченні й виконують обов'язок прикметника²⁰; до прислівникових – побічні речення, що стосуються дієслова й виконують обов'язок прислівника («Він свариться, коли їсти хоче»), прикметника («Там такого наговорив, що й класти нікуди»), займенникового прислівника («Пані так зробила, що та попливла щукою»). Дослідник наголошує, що родів прислівникових речень є стільки, скільки громад прислівників: часу, місця, маніри («Ходиш, наче усі шляхи погубила»), ступеня, пропорції («Чим більше, тим краще»), умовності, допущення, причини, наслідку, наміру (цілі)²¹. З-поміж прислівникових описав речення місця, часу, причини, наслідку, цільові, умовні, допустові й «порівнявчі» (порівняльні)²².

М. Левицький додаткові речення поділяє відповідно до того, які частини головного речення вони заступають, на речення додаткові-діяльніки (підметові – *Р. Х.*), додаткові-вислови (присудкові – *Р. Х.*), додаткові-додатки, додаткові-означальні, додаткові часу, додаткові місця, додаткові способу (серед них виокремлює «речення порівняючі» й «речення ступіння»), додаткові причини, додаткові умовні й додаткові поступальні (допусту – *Р. Х.*). Упадає в очі те, що опис виокремлених речень автор граматики здійснює по-різному. Наприклад, характеризуючи «додаткові-діяльнікові

¹⁸ Тимченко Є.К. Українська граMATика (для III і IV класи шкіл середніх). Київ: Видавниче товариство «Криниця», 1918. С. 70–72.

¹⁹ Там само. С. 121–123.

²⁰ Там само. С. 118–120.

²¹ Там само. С. 70–72.

²² Там само. С. 123–126.

речення», він зазначає, що ці речення відповідають на питання *хто?, що?, «за діяльника у себе мають здебільшого заіменники: хто, що, який, котрий», «можуть скорочуватись і тоді замість них стає прикметник або дієприкметник і робиться він діяльником у головному реченні» («Хто робить, той має – Роботящий має»)*²³. Щодо речень «додаткових-додатків», М. Левицький акцентує на тому, що вони належать до дієслова, заступають додаток у головному реченні, відповідають на питання всіх відмінків, крім називного й кличного; з головними реченнями поєднуються займенниками, прислівниками або сполучниками *що, ніби, буцім, щоб, аби, скільки, де* тощо. Наголошує, що в таких реченнях інколи немає сполучника. Відзначає, що «речення-додатки» подеколи можна замінити звичайними додатками («Казав мені батько, **щоб я оженився** – Казав мені батько **оженитися**»)²⁴.

Як бачимо, всі дослідники цього періоду фокусують свою увагу довкруг пошуків основних ознак складнопідрядних речень та їхньої класифікації.

2. Учення про складнопідрядні речення

у вітчизняних мовознавчих працях 20–40-х років ХХ ст.

Уже з другої половини 20-х років ХХ ст. у працях, виданих в Україні, через історичні умови спостерігаємо згасання уваги до складнопідрядних речень. Російські дослідники ще на початку другого десятиріччя ХХ ст. відмовилися від напрацювань М. Греча, І. Давидова, Ф. Буслаєва в плані функційної подібності складнопідрядних речень до членів простого речення, так само не підтримали прогресивну на той час, хоча й не позбавлену деяких неточностей і певної непослідовності, теорію складнопідрядних речень, запропоновану В. Богородицьким²⁵, і перейшли на позиції формальної граматики. Українське мовознавство теж не мало змоги розвиватися в іншому руслі. У працях цього періоду як у російській, так і в українській лінгвістичній науці основну увагу сконцентровано на функціях підрядних сполучників і сполучних слів, питання будови й класифікації складнопідрядних речень або

---

²³ Левицький М.П. Українська граMATика для самонавчання. Вид. третє, випр. і доповн. Катеринослав–Льйпщг, 1923. С. 172–173.

²⁴ Там само. С. 173–174.

²⁵ Богородицький В.А. Общй курсь русской грамматики (изъ университетскихъ чтеній). 4-е изд, доп. Казань : Типо-литографія Императорскаго Университета, 1913. 552 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10075794>.

зовсім не порушують, або торкаються його лише побіжно й не подають системного опису цих речень.

Зокрема, О. Синявський у праці «Норми української літературної мови» (1931 р.) лише зазначає: «Щодо підрядно-сполучених речень, то це такі складні речення, де більш чи менш явно виступає неоднаковість залежності їх: одно з них виступає як керівне, друге як залежне, підрядне. Підрядно-сполучені речення дуже різноманітні і щодо значіння, і щодо способів сполучування. Проте в них є дещо спільне те, що об'єднує їх і відрізняє від рівнорядно-сполучених»²⁶. Опису значеннєвих чи структурних типів складнопідрядних речень учений не подає. Основну увагу він концентрує на характеристиці сполучників і сполучних слів, що поєднують частини складнопідрядних речень, причому сполучники сурядності й підрядності подає одним списком в алфавітному порядку²⁷. Заслужують на увагу спостереження вченого щодо функцій сполучних слів у складнопідрядних реченнях – вони в реченні «одночасно виконують дві функції: члена речення і сполучника». Проте чітко поняття сполучного слова О. Синявський не визначив, поряд із терміном «сполучне слово» він використовує і терміни «складний сполучник», «сполучна пара», оскільки вважає, що «майже всі сполучні слова бувають складні, себто становлять собою двоє або більше слів, так що частина такого складного сполучника в керівному реченні, а друга в підрядному. Іноді до них уводяться як частина прості сполучники»²⁸. Крім «питальних слів» *хто, кому, чого, де, як* та інших, які в підрядних реченнях стають сполучними словами (*я знаю, хто це*), дослідник зараховує до цієї групи поєднання двох компонентів на взірць: *такий – який, як – так, коли – тоді, там – де, відкіля – відтіля, не тільки – але й (а й, а також, а навіть), доти – доки (поки), нехай – а все ж, дарма що – а (та), оскільки – остільки, скільки – стільки, оскільки – то*²⁹. Цікавими є зауваження О. Синявського про відсутність «безумовної межі <...> поміж рівнорядно-сполученими й підрядно-сполученими складними реченнями»³⁰, хоча прикладами цю тезу учений не підтверджує. Окремі параграфи дослідник відводить

²⁶ Синявський О.Н. Норми української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 320.

²⁷ Там само. С. 329–352.

²⁸ Там само. С. 351.

²⁹ Там само. С. 351.

³⁰ Там само. С. 320.

спостереженням щодо особливостей структури неповних підрядних речень, які, «обслуговуючи керівне, зв'язані з цим останнім спільними членами», що «звичайно в підрядному реченні не повторюються»³¹, та складних підрядно-сполучених речень без сполучників, в яких «ритмоінтонаційний розрив <...> сам, без сполучних слів, може творити підрядно-сполучене речення»³².

С. Смеречинський у «Нарисах з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою)» (1932 р.) зовсім не розглядає ні типів складнопідрядних речень, ні функцій підрядних частин у них, натомість глибоко аналізує використання займенників *которий (котрий)*, який у функції «відносних сполучників», “відносної частки” *що*, сполучників *аби, щоб*³³.

І лише під кінець 30-их років у російському мовознавстві повертаються до витлумачення складнопідрядних речень із позицій їхньої функційної співвіднесеності із членами простого речення (А. Шапіро, С. Абакумов), а вже з початку 40-их років спостерігаємо пошук нових підходів до вивчення та класифікації складнопідрядних речень (І. Чередниченко, В. Нікітін, В. Мігірін).

В українському мовознавстві в цей час працюють над ґрунтовною українською граматикую «Курс сучасної української літературної мови» (за ред. Л. Булаховського), другий том якої присвячено синтаксису. Її було опубліковано в 1951 р. Автор розділу про складне речення О. Вержбицький обґрунтовує думку про цілісність складного речення, яке являє собою «вираз складної закінченої думки, пов'язується спільністю змісту й із зовнішнього боку характеризується інтонацією закінченості»³⁴. На думку мовознавця, «формальна єдність і цілісність сполучникового речення створюється за допомогою окремих додаткових слів – сполучників, відносних займенників і прислівників, сполучників-відповідників (корелятивних часток)», а безсполучникового – за допомогою внутрішніх структурних засобів, із них на перше місце він ставить інтонацію, «яка не тільки надає різного значення тим чи

---

³¹ Синявський О.Н. Норми української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. С. 325–327.

³² Там само. С. 327.

³³ Смеречинський С.С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Харків : ДВОУ «Радянська школа», 1932. С. 88–97, 192–198, 202–205.

³⁴ Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис / за ред. Л.А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. С. 142.

іншим реченням, але й допомагає утворити саму форму складного речення: окремі речення поєднуються в одно ціле певною інтонацією³⁵. Хоч для називання предикативних частин складнопідрядних речень він використовує вже узвичаєні терміни «головне речення» та «підрядне речення»³⁶, проте не ототожнює їх зі звичайними простими реченнями, вказує на відмінності окремого простого речення та речення-складника в структурі складної конструкції, наголошуючи, що «окремі складові елементи складного речення можуть бути названі простими реченнями тільки умовно, бо тут вони не служать виразом закінченого висловлювання»³⁷.

Розглядаючи залежність підрядного речення від головного, О. Вержбицький підкреслює, що підрядне речення «пояснює собою якийсь член другого або й все друге речення»³⁸, воно або «становить розгорнений член головного речення»³⁹, або лише конкретизує якийсь член головного речення. На цій підставі «зі структурного погляду» він розрізняє два типи складнопідрядних речень: 1) ті, в яких «підрядне само становить собою якийсь член головного речення»; 2) ті, в яких «підрядне тільки конкретизує член головного речення, виражений займенником чи займенниковим прислівником», такі займенники й прислівники називає «вказівними словами». Дослідник підкреслює, що «в складнопідрядних першого типу вказівних слів не буває»⁴⁰. Крім названих двох типів, які вчений вважає «поширеним звичайним зразком складнопідрядних речень», він виокремлює «ще один тип підрядних речень, пізнішого походження, коли підрядне речення визначає головне в цілому» й ілюструє його прикладом *Краска заливала йому лице, від чого вуси білили наче молочні* (М. Коцюбинський)⁴¹. Отже, О. Вержбицький зробив спробу виокремити структурні типи складнопідрядних речень.

Значну увагу мовознавець звертає на засоби поєднання підрядного речення з головним – сполучні (відносні) слова,

---

³⁵ Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис / за ред. Л.А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. С. 332.

³⁶ Там само. С. 143.

³⁷ Там само. С. 142.

³⁸ Там само. С. 143.

³⁹ Там само. С. 149.

⁴⁰ Там само. С. 146.

⁴¹ Там само. С. 150.

сполучники підрядності, інтонацію. Чітко розмежовує роль сполучних слів і сполучників у структурі складнопідрядного речення. Сполучними (відносними) словами постають «займенники й прислівники, що виступають у ролі сполучників підрядних речень і разом із тим, залишаючись повнозначними словами, становлять член підрядного речення. Це такі слова, що в інших випадках можуть бути питальними словами, а саме: **який, чий, котрий, хто, що, скільки, куди, звідки, де, як, чому, нащо, чого** та інші»⁴². Вони у підрядному реченні виступають підметом, означенням, додатком, якоюсь обставиною⁴³, а сполучники підрядності «ніякої іншої функції, крім поєднання підрядних речень із головним, не виконують»⁴⁴. За змістом «сполучники підрядності поділяються на окремі групи, а саме: з'ясувальні: **що, щоб...**, часові: **як, після того як, як тільки, тільки що, шойно, ледве, скоро...**; порівняльні: **ніби, мов, немов, наче, неначе, ніж...**; мети: **щоб, для того щоб, аби**; причини: **бо, тому що, через те що, тим що...**; умовні: **якщо, коли, як, як тільки, скоро, аби, раз...**; допустові: **хо (хоча), хай, нехай, правда, дарма що, незважаючи на те що...** та інші»⁴⁵. О. Вержбицький наголошує, що підрядне речення може поєднуватися з головним «і без сполучника за допомогою самої лише інтонації, яка в таких випадках своєю виразністю компенсує відсутність сполучника»⁴⁶, відзначає, що існують також «складні речення переходового чи проміжного від сурядності до підрядності характеру»⁴⁷ й «перехідні конструкції, в яких спостерігається нечіткість щодо приналежності цих конструкцій до простих чи складних речень»⁴⁸.

За синтаксичною функцією підрядного речення щодо головного підрядні речення дослідник поділяє на означальні, додаткові, підметові, присудкові, місця, часу, способу дії (з подальшим розрізненням підрядних речень власне способу дії, порівняльних і підрядних речень способу дії з відтінком наслідку), міри або ступеня (з виокремленням двох їхніх груп – із відтінком наслідку й

---

⁴² Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис / за ред. Л.А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. С. 143.

⁴³ Там само. С. 144.

⁴⁴ Там само. С. 146.

⁴⁵ Там само. С. 145.

⁴⁶ Там само. С. 151.

⁴⁷ Там само. С. 151.

⁴⁸ Там само. С. 152.

порівняльних), мети, причини, умовні, допустові, наслідкові й пояснювальні⁴⁹. Виокремлення підметових і присудкових підрядних речень він обґрунтовує так: «Щодо своєї структури й засобів поєднання з головним ці підрядні не відрізняються від підрядних означальних і додаткових, але в реченні вони виконують функцію не означення чи додатка, а функцію підмета чи присудка»⁵⁰, а також наголошує, що підрядні наслідкові й пояснювальні стосуються не окремого члена в головному реченні, а головного речення загалом⁵¹. Кожен із названих типів підрядних речень О. Вержбицький детально описує, акцентуючи на сполучних засобах, місці підрядної частини щодо головної.

Окремо мовознавець розглядає складнопідрядні безсполучникові речення, підкреслює, що характерне для таких речень ритмоінтонаційне оформлення цілком компенсує відсутність сполучників і сполучних слів. На думку вченого, «вся важкість в оформленні й створенні внутрішньої єдності складного безсполучникового речення падає на його структуру – внутрішні структурні засоби»⁵², найважливішим з яких він називає інтонацію. Тому під час аналізу таких речень О. Вержбицький звертає особливу увагу на їхню інтонацію. Дослідник виокремлює такі значеннєві різновиди підрядних у безсполучникових складнопідрядних реченнях: часу, умови, причини, додаткові⁵³, наголошуючи, що висновок про значення підрядного він робить на підставі реального зіставлення змісту речень⁵⁴. До додаткових складнопідрядних речень він зараховує конструкції, в яких «одне просте речення доповнює якийсь член другого речення, розкриває зміст його»⁵⁵, й виокремлює з-поміж них кілька структурно різних речень: ті, за яких «може бути характерний для підрядного додаткового сполучник **що**, наприклад: «Я бачив, що в їхніх очах відбився гомін країни»; ті, в яких «інтонація виражає такий самий зв'язок, як пояснювальний сполучник **а саме**», як приклад подано речення: *Одно тільки їх дивувало: чого це дід Улас став такий*

---

⁴⁹ Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис / за ред. Л.А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. С. 183–317.

⁵⁰ Там само. С. 231.

⁵¹ Там само. С. 314, 315.

⁵² Там само. С. 332.

⁵³ Там само. С. 333–336.

⁵⁴ Там само. С. 333.

⁵⁵ Там само. С. 334.

бадьорий та жартівливий (Панас Мирний)⁵⁶; ті, в яких зміст головного речення розкриває низка речень конкретнішого значення: *По вулицях, по дворах чувся крик, гомін: там ревла скотина, там скликала жінка свиней, там чоловік голосно порядкував* (Панас Мирний)⁵⁷; ті, в яких випущено дієслово сприймання в першому реченні, «що до нього повинно б належати друге речення»: *Вийшов я з хати – на селі світиться скрізь, ніхто не лягає* (М. Коцюбинський) і *Вийшов я з хати і бачу: на селі світиться скрізь, ніхто не лягає*⁵⁸.

О. Вержбицький розглядає складнопідрядні речення з кількома підрядними й виокремлює кілька їхніх типів: конструкції з кількома підрядними реченнями, що залежать від різних членів головного речення; конструкції з кількома підрядними реченнями, що визначають якийсь член головного речення по-різному; складні речення з паралельною підрядністю (поділяє їх на п'ять дрібніших підтипів); складнопідрядні речення з послідовною підрядністю; конструкції, складені з простого речення та приєднаного до нього способом підрядності складнопідрядного речення⁵⁹.

Отже, в 40-их роках ХХ ст. у вітчизняному мовознавстві відбуваються значні зрушення в теорії складнопідрядного речення: викристалізовується розуміння складного речення як цілісної одиниці, відмінності його структурних компонентів від звичайних простих речень, ролі сполучних засобів у структуруванні цих речень. Опис складнопідрядних речень набуває ознак системності й послідовності.

3. Учення про складнопідрядні речення в працях українських мовознавців у діаспорі

Так само продовжують розвивати вчення про складнопідрядні речення на основі їхньої функційної подібності до членів простого речення й українські мовознавці в діаспорі. Український мовознавець у США П. Ковалів у «Граматичі української мови» (Мюнхен, 1946 р.) визначає як складнопідрядне таке складне речення, в якому «одно речення» залежить від іншого й пояснює

---

⁵⁶ Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. С. 335.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само.

⁵⁹ Там само. С. 317–331.

який-небудь його член. Для позначення частин складнопідрядного речення він використовує терміни «головне речення» та «підрядне речення»⁶⁰. Класифікуючи складнопідрядні речення за значенням, розглядає окремо складнопідрядні речення сполучникові й безсполучникові. У сполучникових реченнях виокремлює сполучники й сполучні слова, чітко розмежує їх, підкреслюючи, що «сполучні слова відрізняються від підрядних сполучників тим, що вони з'єднують речення і самі водночас є членами речення» та уналежнює до сполучних слів «займенники, що вживаються в значенні сполучників (*хто, що, який, де, куди, коли* (виділено нами – *Р. Х.*) та інші)». Звертає увагу на *що* та *як*, які можуть бути й сполучниками, й сполучними словами⁶¹. У сполучникових складнопідрядних реченнях виокремлює п'ять видів підрядних речень «залежно від того, який член речення пояснюється підрядним реченням»: підметові, присудкові, додаткові, означальні, обставинні. Учений пояснює, що «назву свою вони здобули від тих членів речення, що їх зміст вони розкривають». На його думку, підрядні речення пояснюють відповідний член головного речення, виражений займенником, або заступають відсутній у головному реченні підмет, додаток, означення чи обставину. Причому наявність займенникових членів речення в головній частині він вбачає навіть там, де їх немає. Наприклад, у реченні *Ми відвідали село, де народився Тарас Шевченко*, за тлумаченням П. Коваліва, «означальне підрядне речення визначає не іменник *село* (виділено нами – *Р. Х.*), а уявне при ньому означення *де* (виділено нами – *Р. Х.*)»⁶². Обставинні підрядні речення за значенням дослідник поділяє на вісім розрядів: способу (з розрізненням речень наслідку й порівняння), місця, часу, мети, причини, умови, наслідку, допусту. Відзначимо, що на сполучних засобах у складнопідрядних реченнях він не акцентує, називає їх тільки в окремих видах підрядних речень (означальних – сполучні слова *який, яка, яке, котрий*, сполучник *що*; наслідку – сполучник *так що*; допусту – *хоч, незважаючи на те що, хоч як, що б не*)⁶³. У безсполучникових реченнях П. Ковалів визначає такі види змістових відношень між головним і підрядним

⁶⁰ Ковалів П.К. Граматика української мови. Мюнхен, 1946. С. 124–125. Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. С. 335.

⁶¹ Ковалів П.К. Граматика української мови. Мюнхен, 1946. С. 128.

⁶² Там само.

⁶³ Там само. С. 128–134.

реченнями: 1) «перше речення вказує на час або умову дії, що про неї говориться в другім реченні» («Защбетав соловейко – пішла луна гасм. Т. Шевченко»; «Вам страшно – геть ідїть з дороги. Л. Українка»); 2) сказане в першім реченні порівнюється з тим, про що говориться в другім реченні («Подивилась ясно – заспївали скрипки. П. Тичина»); 3) друге речення вказує причину того, про що говориться в першім реченні («День обїцяє бути погожий: на небї ні хмариночки, ні плямочки. П. Мирний»); 4) друге речення доповнює, розкриває зміст першого («Йдемо вулицею і ще з другого кінця побачили: в хатї свїтиться. М. Вовчок»). Дослідник наголошує на особливій ролі інтонації в цих реченнях⁶⁴.

Українсько-американський мовознавець Ю. Шерех (Ю. Шевельов) у праці «Нарис сучасної української літературної мови» (Мюнхен, 1951 р.) кілька параграфів присвячує складному реченню. Дослідник висловлює свої міркування щодо сутності складного речення так: «Речення, зв'язані між собою в одну цілість засобами асиндетону, або паратакси, або гіпотакси, творять собою єдність, яка має в граматиці назву складного речення. Назва ця не дуже вдала, бо тут, власне, йдеться не про речення, а про систему речень. Це так само, як коли б, приміром, будинок, що складається з кількох квартир, зв'язаних між собою сходами, назвати складною квартирою. Доцільніше було б назвати цю систему речень складним цілим або якомсь інакше. Але, щоб не впроваджувати нового терміну, будемо користуватися старим традиційним, пам'ятаючи про його умовність»⁶⁵. На позначення складнопідрядних речень учений використовує термін «складне речення з гіпотаксою (підрядністю)». У складному реченні з гіпотаксою одне речення граматично залежить від другого, для позначення частин такого речення мовознавець використовує традиційні вже на той час терміни – головне й підрядне речення⁶⁶. Учений підкреслює, що в головному реченні зазвичай буває «слово вказівного характеру – так званий відповідник <...> відповідник у головному реченні є не завжди; але <...> найтипівіша для гіпотакси в українській мові саме паралельність відповідника в головному реченні й сполучника в

---

⁶⁴ Ковалів П.К. Граматика української мови. Мюнхен, 1946. С. 138–139.

⁶⁵ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Молоде життя, 1951. С. 102.

⁶⁶ Там само. С. 101.

підрядному реченні»⁶⁷. Водночас дослідник зазначає, що «відповідник у гіпотактичному складному реченні часто не вживається, наприклад: «Заснув він, *коли* вже зовсім розвиднилося» (Хв.). Проте, як це часто буває в мові, можливість ужити відповідника («*Заснув тоді, коли...*») виконує в основному ту саму функцію, що й саме вживання. Це – один із численних виявів потенційності в мові»⁶⁸. Але далі зазначає, що в деяких випадках відповідника вжити зовсім не можна. Це буває з двох причин: 1) «є такі сполучники, які розмірно пізніше включилися в систему гіпотактичних сполучників і ще не асоціювалися з певним відповідником. Такий є, наприклад, сполучник *бо* – з походження частка <...> відповідник при ньому в літературній мові ще зовсім не можливий»⁶⁹; 2) відповідник «може занепасти внаслідок далеко посуненої розвиненості сполучника. Цей другий випадок буває тоді, коли через часте вживання сполучника поряд із відповідником останній починає сприйматися як частина сполучника й кінець-кінцем перетягається з головного речення в підрядне, витворюючи один складний сполучник, який уже не може мати відповідника. Так сталося зі сполучником *так що* (первісно – сполучник *що* й відповідник *так*) у реченнях типу: «Усе його розглядувала, *так що* опріч його нікого й нічого не бачила» (Кв.)»⁷⁰. Ю. Шерех як сполучні засоби в складнопідрядних реченнях визначає сполучники й сполучні слова, проте має свою думку щодо їхньої природи. Сполучники він трактує як суто формальну категорію. Сполучні ж слова він розглядає як перехідну категорію. На його думку, сполучники часто формуються з повнозначних слів, тому нерідко трапляються «такі складні речення, де слово, що зв'язує підрядне речення з головним, себто виконує функцію сполучника, водночас ще не втратило своєї повнозначності, себто виконує в підрядному реченні роль члена речення. Слова з такою подвійною ролю й зветься сполучними словами»⁷¹. У класифікації складнопідрядних речень дослідник дотримується найпоширенішого, як він сам зазначає, поділу: «за значенням підрядного речення, взятого в його зв'язку з головним реченням (логіко-граматичний принцип)», хоч і

⁶⁷ Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Молоде життя, 1951. С. 101.

⁶⁸ Там само. С. 108.

⁶⁹ Там само. С. 108–109.

⁷⁰ Там само. С. 109.

⁷¹ Там само. С. 109.

зауважує, що цей принцип «має чималі хиби»⁷². Він виокремлює такі типи речень з гіпотаксою: 1) об'єктні підрядні речення (додаткові); 2) атрибутивні підрядні речення (означальні; їх називають також релятивні або відносні); 3) місцеві речення; 4) часові; 5) причинові (кавзальні) підрядні речення; 6) підрядні речення мети (фінальні); 7) умовні підрядні речення; 8) способові підрядні речення з поділом на способово-наслідкові й порівняльні; 9) допустові підрядні речення; 10) наслідкові підрядні речення; 11) зіставні підрядні речення; 12) відносно-незалежні підрядні речення; 13) вияснювальні підрядні речення. У кожному типі речень учений указує, до якого члена головного речення належить підрядне прямо або через відповідника (об'єктні – до присудка, рідше до інфінітива, вжитого в головному реченні поза присудком; атрибутивні – до будь-якого іменника; місцеві, часові, причинові, мети, умовні, допустові – до присудка; наслідкові, зіставні, відносно-незалежні й вияснювальні – «до головного речення як цілості») й називає основні сполучники й сполучні слова. Щодо вияснювальних складнопідрядних речень, Ю. Шерех зауважує, що в цьому «типі складних речень гіпотактична залежність почувається вже слабко, й будова речення нагадує зв'язок паратактичних речень або однорядних членів речення»⁷³. Мовознавець не виокремлює підметових і присудкових складнопідрядних речень, які традиційно виокремлювали інші дослідники. На його думку, «виділення цих типів не надто оправдане науково. Підрядне речення само не може бути ні підметом, ні присудком, ні звертанням, а тільки править за об'єкт або атрибут при головному реченні. Особливо виразна ця суперечність при підметових реченнях. Підмет, як ми знаємо, є граматично-незалежним членом речення. Про яку ж граматичну незалежність підрядного речення може бути мова?»⁷⁴. Як бачимо, Ю. Шерех подає свій варіант логіко-граматичної класифікації складнопідрядних речень, який значно відрізняється від пропонованих іншими науковцями. Ця класифікація багато в чому подібна до тієї класифікації, яку зараз пропонують у сучасних шкільних підручниках, де виокремлюють складнопідрядні речення з'ясувальні, означальні й обставинні (часу, місця, причини,

---

⁷² Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен : Молоде життя, 1951. С. 110.

⁷³ Там само. С. 110–118.

⁷⁴ Там само. С. 112.

наслідку, умови, мети, допусту, способу дії та ступеня, порівняння)⁷⁵.

ВИСНОВКИ

Отже, перші десятиріччя ХХ ст. в українському мовознавстві позначені активними пошуками граматичних показників підрядності й критеріїв класифікації складнопідрядних речень, проте в тогочасних граматиках відсутня чітка термінологія на позначення складнопідрядних речень, їхніх складників і різновидів. Спільним для усіх граматик постає розуміння складнопідрядних речень як синтаксичних конструкцій із нерівноправними складниками, один з яких є самостійним, а інший – залежним від нього. Усі запропоновані в цей час класифікації тією чи тією мірою оперті на уподібнення функцій підрядних частин до функцій членів простого речення та розумінні підрядного компонента як розгорнутого члена головної частини. Тобто відбувається становлення логіко-граматичної класифікації в її кількох варіантах – морфолого-синтаксичному, власне-морфологічному й власне-синтаксичному. Дослідники звертають увагу на засоби поєднання компонентів складнопідрядного речення – відносні займенники й прислівники, сполучники. Указують на можливість безсполучникового поєднання частин складнопідрядного речення, а також відзначають наявність у деяких типах складнопідрядних речень у головній частині відповідних (співвідносних) слів. З другої половини 20-их і в 30-их роках теоретичні пошуки в царині складнопідрядних речень певною мірою згасають, у граматиках їх описують із позиції формально-граматичного принципу, акцентуючи лише на сполучних засобах між предикативними частинами. У 40-их роках ХХ ст. українські дослідники знову повертаються до вивчення складнопідрядних речень із позиції їхньої функційної подібності до членів простого речення, тобто за логіко-граматичним принципом, проте тепер логіко-граматична класифікація має опертя на суто синтаксичні функції підрядних частин. Мовознавці докладніше розробляють теоретичні засади вивчення складнопідрядних речень, випрацьовують розуміння складнопідрядного речення як цілісної синтаксичної одиниці, стандартизують термінологію, збагачують аналіз поглибленим

---

⁷⁵ Заболотний В.В., Заболотний О.В. Українська мова : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2017. С. 78–117.

описом сполучних засобів, чітко розмежують сполучники, сполучні слова й співвідносні слова. Акцентують на складнопідрядних реченнях із кількома підрядними, виокремлюють їхні різновиди.

АНОТАЦІЯ

У статті проаналізовано найвідоміші праці українських мовознавців першої половини ХХ ст., в яких подано опис складнопідрядних речень. Виявлено, що саме в цей період відбувається становлення вчення про складнопідрядні речення в українському мовознавстві, виокремлено три періоди в дослідженні названих речень: початок ХХ ст. – середина 20-их років, друга половина 20-их – 30-і роки, кінець 30-их – 40-і роки. Визначено, що продуктивними були перший і третій періоди. Перший період характеризується активними пошуками граматичних показників підрядності, спробами окреслити основні поняття, що стосуються складнопідрядних речень, випрацювати терміни для їх позначення, класифікувати складнопідрядні речення за тими чи тими ознаками. Установлено, що всі запропоновані в цей час класифікації тією чи тією мірою оперті на уподібнення функцій підрядних частин до функцій членів простого речення та розуміння підрядного компонента як розгорнутого члена головної частини. Констатовано, що в цей період становлення логіко-граматичної класифікації складнопідрядних речень відбувається в трьох варіантах – морфолого-синтаксичному, власне-морфологічному й власне-синтаксичному. Акцентовано, що подальший розвиток власне-синтаксичного варіанту логіко-граматичної класифікації припадає на кінець 30-х – 40-і роки. У цей період вітчизняні дослідники й українські мовознавці в діаспорі випрацьовують розуміння складнопідрядного речення як цілісної синтаксичної одиниці, стандартизують термінологію.

Література

1. Богородицький В.А. Общій курсъ русской грамматики (изъ университетскихъ чтеній). 4-е изд, доп. Казань : Типо-литографія Императорскаго Университета, 1913. 552 с. URL: <http://books.e-heritage.ru/book/10075794>.

2. Заболотний В.В., Заболотний О.В. Українська мова : підручник для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Генеза, 2017. 272 с.

3. Ковалів П.К. Граматика української мови. Мюнхен, 1946. 151 с.
4. Курс сучасної української літературної мови. Т. II : Синтаксис / за ред. Л.А. Булаховського. Київ : Радянська школа, 1951. 408 с.
5. Левицький М.П. Українська граматика для самонавчання. Вид. третє, випр. і доповн. Катеринослав–Ляйпціг, 1923. 197 с.
6. Огієнко І.І. Складня української мови. Ч. I. Вступ до вивчення складні. Жовква : Друкарня о. Василян, 1935. 196 с.
7. Синявський О.Н. Норми української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XX, 368 с. Репринт з видання 1931 р. (Серія «Українська граматична класика»).
8. Сімович В.І. Практична граматика української мови. Раштат : Видання товариства «Український рух», 1918. 369 с.
9. Сімович В.І. Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ–Ляйпціг : Українська накладня, 1921. 584 с.
10. Смаль-Стоцький С.Й., Гартнер Ф. Граматика руської мови. Третє перероб. виданє. Відень, 1914. 203 с.
11. Смеречинський С.С. Нариси з української синтакси (у зв'язку з фразеологією та стилістикою). Харків : ДВОУ «Радянська школа», 1932. 268 с.
12. Тимченко Є.К. Українська граматика (для III і IV кляси шкіл середніх). Київ : Видавниче товариство «Криниця», 1918. 145 с.
13. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Ч. 3.). Мюнхен : Молоде життя, 1951. 396 с.

Information about the author:

Khrystianinova Raisa Oleksandrivna,
Doctor of Philological Sciences, Professor,
Depute Head of the Ukrainian Language Department
Zaporizhzhia National University
66, Zhukovsky str., Zaporizhzhia, 69063, Ukraine